

O‘ZBEK TILIDA IBORALAR VA ULARNING QO‘LLANISHI

Usmonova Odina Siddikovna

Andijon davlat chet tillari instituti

Umumiy va qiyosiy tilshunoslik kafedrasida

o‘qituvchisi filologiya fanlari bo‘yicha

falsafa doktori (PhD) ilmiy maslahatchi

Botirova Ruxshonaxon Akmaljon qizi

ADCHTI talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘zbek tilidagi ibora tushunchasi, ularning semantik va sintaktik xususiyatlari hamda nutqdagi ahamiyati ilmiy manbalar asosida tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: iboralar, pragmatik xususiyat, stilistik imkoniyat, madaniy kod, lingvistik yondashuv.

Аннотация: В данной статье рассматриваются понятие фразеологизмов в узбекском языке, их семантические и синтаксические особенности, а также их значение в речи на основе научных источников.

Ключевые слова: фразеологизмы, прагматические особенности, стилистические возможности, культурный код, лингвистический подход.

Abstract: This article analyzes the concept of phraseological units in the Uzbek language, their semantic and syntactic features, as well as their role in speech based on scientific sources.

Keywords: phrases, pragmatic features, stylistic potential, cultural code, linguistic approach.

Til inson tafakkuri va madaniyatini ifoda etuvchi eng muhim vositadir. Tilning frazeologik qatlami – iboralar nutqning ifodaviyligini oshiruvchi, ma’noni yanada boy va aniq ifodalovchi barqaror so‘z birikmalaridir. Ibora – ikki va undan ortiq so‘zning barqaror munosabatidan tashkil topgan, ma’nosi, odatda, bir so‘zga, ba’zan so‘z

birikmasi, gapga teng keladigan, nutqqa tayyor holda olib kiriluvchi, ko'chma ma'noli barqaror (turg'un) birikma. Iboralar adabiy tilning badiiy va so'zlashuv uslubida keng va ko'proq qo'llanadi, nutqni ta'sirchan, obrazli ifodalashga xizmat qiladi. Iboralar tilshunoslikda frazema, frazeologizm, frazeologik birikma deb ham yuritiladi. Iboralarni o'rganuvchi bo'lim esa frazeologiya deb ataladi. Frazeologiya tilning mustaqil birligi sifatida XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab maxsus o'rganilib kelinmoqda¹.

Iboralar nafaqat tilning leksik boyligini oshiradi, balki uning pragmatik va stilistik imkoniyatlarini ham kengaytiradi. Tilshunos olim Sh.Rahmatullayev iboralarni tilning ifodaviy imkoniyatlarini kengaytiruvchi lingvistik birliklar deb ta'riflaydi.² Shu bilan birga, frazeologiya sohasida tadqiqotlar olib borayotgan M.Sodiqova iboralar nutqning barqaror metaforik birliklari sifatida nutq madaniyatining ajralmas qismi ekanligini ta'kidlaydi.³ Iboralarni chuqur o'rganish tilshunoslikda muhim ilmiy masala bo'lib, tilning semantik, sintaktik va pragmatik xususiyatlarini tushunishga yordam beradi. Shuningdek, bu sohada olib boriladigan tadqiqotlar nutq madaniyatini yanada rivojlantirishga xizmat qiladi.

O'zbek tili iboralarga nihoyatda boy til hisoblanadi. Iboralar xalqning asrlar davomida shakllangan tafakkuri, axloqiy qadriyatlari, madaniy olami va hayotiy tajribasini o'zida mujassam etgan frazeologik birliklardir. Ular ko'pincha ikki yoki undan ortiq so'zlardan tashkil topadi, lekin bu so'zlar birgalikda mutlaqo yangi, obrazli ma'no hosil qiladi. Aynan shu jihati bilan ular oddiy so'z birikmalaridan ajralib turadi. Zamonaviy o'zbek adabiyotida, publitsistikada va ommaviy nutqda iboralarning qo'llanishi fikrning estetik, emotsional va obrazli ifodasini ta'minlaydi. Masalan, "ko'ngli tog'dek" iborasi saxiy, ochiqko'ngil odamga nisbatan ishlatiladi:

«Shu mahallada eng saxiy odam Shuhrat aka — ko'ngli tog'dek.»

Yoki "ko'ngli cho'kdi" iborasi insonning xafa yoki tushkun holatini ifodalaydi:

«Imtihondan yiqilgani haqida eshitib, ko'nglim cho'kib ketdi.»

¹ Rahimova M., Muhammadqodirova F. "O'zbek tilida milliy xarakter bilan bog'liq iboralarning lingvokulturologik tadqiqi."-2022.

² Sh. Rahmatullayev "Hozirgi o'zbek adabiy tili" Toshkent: O'qituvchi, 2006, 12-b.

³ M.Sodiqova "Ruscha – o'zbekcha frazeologik lug'at" Toshkent: O'qituvchi, 1972.

Ba'zi iboralar kinoya yoki baho ifodalaydi:

“Ko‘zining uchi bilan qaradi” — e‘tiborsizlik, bepisandlik:

«Salom bergan edim, u ko‘zining uchi bilan qarab qo‘ydi, xolos.»

“Tili zahar” — og‘ir so‘zli, tanqidchan:

«Uning tili zahar — ko‘nglingni bir og‘iz gap bilan buzadi.»

“Gapining tagida tagi bor” — yashirin ma‘no, shubhali fikr:

«U buncha iltifotli gapirmasdi — gapining tagida tagi bordek tuyuldi.»

“Yuragi tovoniga tushib ketmoq” — kuchli qo‘rquv holati:

«O‘sha balanddan yiqilib tushganida yuragim tovonimga tushib ketdi.»

Shuningdek, ba'zi iboralar insonning ichki dunyosini nozik tarzda ifodalaydi:

“Dili zanglagan” — sovuqfe‘l, bag‘rikenglikdan yiroq:

«U kishining dili zanglagan, hech kimni bag‘riga ololmaydi.»

“Qon bosimi ko‘tarildi” — (ko‘chma ma‘noda) jahl chiqdi:

«Shunaqa gaplarni eshitib qon bosimim ko‘tariladi!»

“Quloq solmoq” — diqqat bilan eshitmoq:

«U ustozning har bir gapiga diqqat bilan quloq solar edi.»

Iboralar orqali xalqning hayotiy qarashlari, muomala madaniyati, etik qadriyatlarini ham namoyon bo‘ladi. Masalan:

“Ko‘ngli yorug‘ odamning yuzi ham nurli” — bag‘rikenglik, to‘g‘rilik fazilati haqida.

“Qalbi qumday toza” — halollik, samimiyat belgisi.

“Bo‘yniga olish” — aybni tan olish:

«Xatoni darrov bo‘yniga oldi — jasur yigit ekan.»

“Yelkasiga yuk tushmoq” — mas‘uliyatni o‘z zimmasiga olish:

«Kompaniyaning inqirozga uchramasligi butunlay uning yelkasidagi yuk edi.»

Bunday iboralar, ayniqsa, adabiy matnlarda obrazli tafakkurni ifodalash vositasi sifatida ishlatiladi. Adiblar, xususan Abdulla Qodiriy, Oybek, Said Ahmad, Tog‘ay Murod, Shukur Xolmirzayev asarlarida iboralardan keng va samarali foydalanilgan. Ularning qahramonlari orasidagi munosabatlar, ichki kechinmalar, muhit va ijtimoiy

holatlar iboralar orqali yorqin ifodalanadi. Masalan, Oybekning “Navoiy” romanida “ko‘ngli xira tortdi”, “kuzdek sovuq qaradi” kabi iboralar qahramonning ruhiy kechinmasini tasvirlashda xizmat qiladi. Bu iboralar nafaqat estetik-funksional, balki ma’naviy-tarbiyaviy ahamiyatga ham ega. Iboralarning bunday keng funksional imkoniyatlari ularni tilshunoslik, tarjimashunoslik, madaniyatshunoslik sohalarida jiddiy o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi. Tilshunos olim L.Royzeyzon iboralarni “madaniy kod”⁴ deb ataydi, ya’ni ular xalq tafakkurining obrazli ko‘zgidir. Ularning har biri tarix, turmush, axloq, muomala madaniyatining qatlamli ifodasidir.

Bugungi kunda iboralarning kommunikativ, pragmatik, uslubiy va madaniy xususiyatlarini chuqur tahlil qilish — o‘zbek tilining boy leksik qatlamini saqlash, rivojlantirish va yangilash uchun muhim ilmiy yo‘nalish bo‘lib qolmoqda.

Yana bir jihati shundaki, til o‘rgatishda iboralarning didaktik imkoniyatlaridan foydalanish ham bugungi kun tilshunosligi uchun muhim masalalardan biridir. O‘quvchilarning nutq madaniyatini shakllantirishda, fikr ifodasi va estetik didini rivojlantirishda iboralarning o‘rni beqiyosdir. Chunki ular orqali til o‘zining emotsional, obrazli va ifodaviy kuchini namoyon etadi.

Iboralar o‘zbek tilining ifodaviy boyligini belgilovchi muhim qatlam hisoblanadi. Ular orqali xalqning madaniy tafakkuri, hayotiy tajribasi va estetik qarashlari aks etadi. Bugungi kunda iboralarni zamonaviy lingvistik yondashuvlar asosida o‘rganish, ularning tarjima, qo‘llanilish va stilistik imkoniyatlarini chuqur tahlil qilish dolzarb ilmiy masalaga aylangan. Shu bois iboralarning til va madaniyatni birlashtiruvchi vosita sifatidagi o‘rni doimiy ilmiy e’tiborni talab qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Axmedova S. O‘zbek tilida iboralarning kontekstual qo‘llanilishi. – Samarqand: SamDU, 2022.
2. Mamatova D. Frazеologik birliklarning tarjima muammolari. – Toshkent: O‘zMU, 2020.

⁴ Л. Ройзензон. Семантика фразеологизмов. Москва: Наука и жизнь – 1980, 34-35 стр.

3. Rahimova M., Muhammadqodirova F. O‘zbek tilida milliy xarakter bilan bog‘liq iboralarning lingvokulturologik tadqiqi. – 2022.
https://www.researchgate.net/publication/360000462_Ozbek_tilida_milliy_xarakter_bilan_bogliq_iboralarning_lingvokulturologik_tadqiqi
4. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: O‘qituvchi, 2006.
5. Sodiqova M. Ruscha – o‘zbekcha frazeologik lug‘at. – Toshkent: O‘qituvchi, 1972.
6. Ройзензон Л.З. Семантика фразеологизмов. – Москва: Наука и жизнь.